

УДК 811.161.2'373.4 Світлана Каленюк

(Миколаїв)

НАРОДНОРОЗМОВНА ОСНОВА ЛЕКСИКИ

ТВОРІВ УЛАСА САМЧУКА

У статті зосереджено увагу на народнорозмовних елементах літературної мови, зафіксованих у романах Уласа Самчука і відбитих у загальнономовних словниках; обґрунтовано народнорозмовну основу лексики творів письменника.

Ключові слова: народнорозмовність, лексика, стиль, літературна мова, діалектна лексика, розмовна лексика.

The article focuses on narodnorozmovnyh elements of literary language, recorded in novels of Ulas Samchuk and reflected in the common dictionaries, reasonably narodnorozmovnu based vocabulary writer's works.

Key words: narodnorozmovnist, vocabulary, style, literary language, dialect vocabulary, colloquial vocabulary.

У мові творів Уласа Самчука розмовна лексика використовується як один із важливих компонентів, зокрема в діалогах та описах побутових ситуацій, взагалі тоді, коли автор прагне надати мові свого твору природного розмовного забарвлення. Народнорозмовні форми в авторському мовленні створюють колорит невимушеності. Мова автора неначе зливається в єдине ціле з мовою персонажів і читача.

Мета статті – обґрунтувати народнорозмовну основу лексики творів У.Самчука.

Правила і прийоми вживання розмовних слів, особливості їх сполучуваності залежать від стилю твору в цілому. У контексті всього твору слова і вирази, що перебувають у тісній взаємодії, набувають різних додаткових смислових відтінків, сприймаються в складній і глибокій перспективі цілого.

Для української літературної мови, зв'язки якої з живою народною основою від кінця XVIII ст. фактично не переривалися, наповнення усно-розмовними словами в писемних стилях є особливо помітним джерелом появи нормативних варіантів. У наш час у зв'язку з поступовим зникненням історичних територіальних діалектів природною базою літературних писемних стилів стає також літературне розмовно-побутове мовлення. Цим і пояснюється великий інтерес українського мовознавства до усної форми мови [3, с. 49]. Про важливість усного джерела у формуванні норм української літературної мови свідчить той факт, що до початку XX ст. всі українські словникарі відводили перше місце безпосереднім записам народної мови, етнографічним і фольклорним матеріалам.

Загальноновживану лексику кваліфікують як загальнонародну. До її складу належать слова, використовувані всіма носіями літературної мови незалежно від будь-яких соціолінгвістичних умов [8, с. 204].

С.П. Бибикив зазначає, що "увага до поняття "народнорозмовність" посилилась у зв'язку з вивченням закономірностей розвитку усного літературного мовлення та його взаємодії з писемною формою загальнонаціональної мови. Народнорозмовність виявляє себе як усномовна категорія в опозиції народнорозмовне/розмовне, усне/писемне, розмовне/книжне [2, с. 107].

Склад розмовної лексики рухливий, що зумовлено взаємодією форм існування національної мови в різні періоди її історичного розвитку. Ступінь кодифікованості розмовної лексики відбивають відповідні ремарки в загальномовних словниках. У тлумачному "Словнику української мови" (т. 1-11. 1970-80) кількість слів із позначкою "розмовне" становить 10% загальної кількості словникових слів. Разом із тими, що мають окремі розмовні значення, загальна кількість розмовних слів приблизно однакова з числом поширених термінів, що ввійшли в сучасну літературну мову (їх приблизно 20 000 – 25 000) [9, с. 521].

Отже, народнорозмовність – це естетично-стилістична категорія, що характеризується сприйманням світу крізь авторську призму розмовності, побутовості та відображення його засобами національної мовно-виражальної системи [1, с. 28].

У романах У. Самчука активно вживається розмовна лексика, кодифікована сучасними словниками, з ремарками – розм. (розмовне), рідко, діал. (діалектне).

Розвиток української літературної мови зумовив те, що межі розмовності розмилися. Словників діалектних, історичних не вистачає і буває важко розрізнити, чи це діалект, чи просторіччя. В українській стилістиці та лексикології поняття просторічної лексики трактують по-різному. Частина українців (І.М. Кириченко, С.П. Левченко, А.А. Бурячок та ін.) традиційно уникають терміна "просторіччя", відносячи лексику такого роду до розмовної, позначаючи її відповідно "вульгарне", "фамільярне", "розмовно-знижене" тощо. Інші мовознавці (М.А. Жовтобрюх, Г.П. Іжакевич, А.П. Грищенко) об'єднують його з розмовною лексикою під загальною назвою "розмовно-просторічні слова". Дослідники (І.Г. Чередниченко, А.П. Коваль, О.Д. Пономарів, Ю.О. Карпенко, О.О. Тараненко та ін.) визнають наявність просторіччя в українській мові, користуються цим терміном у своїх працях, виділяючи певне коло таких слів. Ремарка "просторічне" стосовно української лексики відсутня і в самому тлумачному словнику, і в перекладних російсько-українських словниках, де часто вживаній російській позначці "просторічне" в українській частині відповідають інші ремарки – "розмовне", "фамільярне", "зневажливе", "вульгарне" і подібні.

Чималу групу розмовної лексики досліджуваних текстів становлять іменники: бідачисько, будучність, веремія, вішак, дебош, дрантя, журбота, заморока, запуст, зашпори, зиск, кварта, лахи, лепеха, любка, ляпас, манаття, мудрагель, мурин, настільник, нутро, ожог, п'ятірня, парубчак, патьок, пащека, пика, піхтур, полюбовник, потеруха, празник, прочухан, розумування, сварня, селюк, сліпак, сопляк, страхота, тарарам, тари-бари, тахля, толока, тямка, фіглі-міглі, хвостина, хлопчак, цицька, шабаш, шкапа, шкарбуни, шмат. Їх фіксує СУМ з позначкою розм., напр.: Знаходилися й мудрагелі [5, с. 242]; Марія почула, заллялася і захлинулася втіхою, кинулася до свого мудрагеля і так цілувала, що він ледь видержав, щоб не розкритись [6, с. 44], пор.: мудрагель "той, хто багато роздумує, обмірковує" [СУМ, IV, с. 819]. Наведене слово вжито у творі не в значенні мудрої людини, а трохі з гумором, що дитина до чогось додумалась.

Прислівники: кріпко, шкереберть, цюрком, підтюпцем, навпрошки, пішака, відрухово, хвацько, напр.: Володько дивився на цілу ту руйнацію, на заплакану матір, на заклопотаного, в одній сорочці, батька, що з нього лився цюрком піт, на дядьків, що старанно кожний вантажив свого

воза, і йому було весело [5, с. 200], пор.: цюрком "струменем, цівкою" [СУМ, XI, с. 254]; Коні біжать підтюпцем [1, с. 407], пор.: підтюпцем "дрібними, швидкими кроками; труськом" [СУМ, VI, с. 517].

Прикметники та дієприкметники становлять значну кількість серед розмовної лексики: вилуплений, ворохобний, замурзаний, зачовганий, неприкаяний, панькуватий, підтканий, розпанаханий, розпатланий, розчухраний, смаркатий, чулий. Серед цих слів домінують ті, що виражають ознаки предметів чи істот безпосередньо, напр.: І народу стільки здовж дороги і здовж річки стежкою, і по тамтому боці попід заставською сосниною – їдуть і йдуть, молодь і старші, і всі святочно, барвисто, легко одягнуті, дівчата цілими гуртами, як мак, як гурт айстр, йдуть і все йдуть, часом босі, черевики чисті несуть у руках, спідниці часто підткнуті, міцні, загорілі литки ніг швидко мигають, босі ноги ступають по м'якій, вогкій, холоднуватій стежці [5, с. 142] (тамтой – діал. той), пор.: підтканий "те саме, що підтиканий", підтиканий "з підібраними, підгорнутими під що-небудь краями, кінцями і т. ін." [СУМ, VI, с. 430].

Найбільшу групу розмовної лексики у досліджуваних текстах становлять дієслова: борюкатися, брьохати, вгатити, вгостити, верещати, вештатися, виважити, випарити, висапатися, вискіпатися, витріщити, вишкірити, відбріхуватися, відгризатися, вовтузитися, волокти, волочитися, второпати, галакати, гасати, гатити, гепатися, гиркатися, гризтися, гупотіти, дерти, жебоніти, загачувати, зажирати, засипляти, зирити, зобидити, киснути, клякнуті, кпитися, кублитися, ладитися, лазити, ляснути, манячити, наверхати, навинутися, наливатися, напихатися, напоротися, нарікати, насунути, пацати, пащекувати, пиндючитися, підшморгувати, повіятися, попхати, потовкати, потрапити, почвакати, пражитися, прочовгати, ревіти, реготатися, рипатися, рихтувати, розволікати, роззявити, розкарячувати, розквасити, розпанахати, розчепірювати, рюмсати, скалозубити, смажити, смалити, стлумити, стовбичити, стріляти, сунутися, сьорбати, теліпати, товктися, тринькати, тямити, узріти, химерити, хлипати, хоронити, цвіркати, цвьохкати, чвалати, чвиркати, чимчикувати, чкурнути, чмихати, човгати, човпти, шерехтіти, шкварити, шмигнути, шморгнути, шпортатися, шубовснути, напр.: Боже, як це досадно товктися все на місці, теліпати в торбині оту одну "Азбуку Сеятель" Клавдії Лукашевич і знати все, від дошки до дошки, напам'ять, і "Умную ворону", і "Петушок золотой гребешок", і "Трі козліка", і ніяк не могли далі, бо приходять і приходять Петри і Миколи, такі винятково "западенні", як сказала б мати, і треба з ними держати ногу, хоча Володько тут давно вже першим, за ним горою учитель і ніякі Радіони, ніякі Євгени не можуть йому нічого більше вдіяти [5, с. 240], пор.: товктися "перебувати де-небудь, топтатися на місці або ходити в різних напрямках на невеликому просторі" [СУМ, X, с. 165], пор.: теліпати "часто махати, хитати то в один бік, то в інший" [СУМ, X, с. 64]; Тепер міркує лиш, як його краще "чкурнути" [5, с. 444], пор.: чкурнути "дуже швидко бігти, летіти" [СУМ, XI, с. 343]; Поки вештається отут десь близько мати, доти й вони тут – майже, як ті курчата біля квочки, жебонять [5, с. 6], пор.: жебоніти "говорити неясно, невиразно, нерозбірливо; бубоніти, булькотати // Говорити швидко, весело, з охотою, але неголосно" [СУМ, II, с. 516]; Думаєш, не знаю? За Ганною волочишся? [4, с. 33], пор.: волочитися, "упадати за ким-небудь, виявляючи свою закоханість, любов, прихильність" [СУМ, I, с. 734]. Так говорять у народі, коли чоловік зраджує з іншою жінкою. Наведене слово вжито в мові персонажа, зокрема в діалозі Марії з Гнатом. Народнорозмовні джерела лексики У. Самчука визначають специфіку мови персонажів його творів, авторську мову, в якій поєдналися фольклорні, соціальні й територіальні особливості мови епічних художніх творів.

Отже, джерелом багатства мови творів Уласа Самчука стала народна українська мова. Письменник виріс в україномовному оточенні і був вихований на кращих зразках українського фольклору, цінував талановитість свого народу, наділеного природною красою й силою слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С. Народнорозмовність як естетично-стилістична категорія // Наукові записки. Серія "Філологія". – Остріг, 2000. – С. 24-29.
2. Бибик С. Народнорозмовність як категорія історії літературної мови // Вісник Луганського педуніверситету, 2000. – №4. – С. 106-109.
3. Мова і час: Розвиток функціональних стилів сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 237 с.
4. Самчук У. Марія: Хроніка одного життя: Роман / С. Б. Пінчук (підгот. тексту та післямова). – К.: Український письменник, 2000. – 189 с.
5. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т.1. – К.: Дніпро, 1993. – 574с.
6. Самчук У.О. Волинь: Роман у трьох частинах. Т.2. //Післямова Пінчука С. – К.: Дніпро, 1993. – 334 с.
7. Словник української мови: В 11т. – К.: Наукова думка, 1970-1980. – Т.1 – 11.
8. Сучасна українська літературна мова /за ред. А.П. Грищенко – К.: Вища школа, 1997.
9. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. – 752 с.